

Русије не само независне Пољске и Финске већ и других словенских народа, што је било супростављено његовој јавној оцени о „исправном решењу националног питања у Аустроугарској”. Ова последња изјава током масовних и јавно познатих репресија према православном становништву у Галицији, Босни и Војводини одскакала је од Лењиновог опуса пре 1912, а разликовала се и од ширих погледа антиратне екстремне левице и у Швајцарској, што је покренуло јавну дискусију у руској левој емиграцији у току ратних година.

Све у свему књига је написана врло професионално и опрезно. Не личи на бројне љубитеље „забрањених тема” и теоретичаре завера, већ представља један врло студиозан историографски изазов. Без обзира на однос према лидеру РСДРП (бољшевика), питање боравка Лењина у Аустрији и његовог специфичног статуса тамо уочи и почетком Првог светског рата изискује оправдану пажњу научника и то не само у контексту руске историје.

Алексеј Тимофејев

Paolo Fonzi, Sabine Rutar, and Xavier Bougarel, eds.
Food, Scarcity and Power in Southeastern Europe during the Second World War. London: Bloomsbury, 2024, 248.

Књига *Food, Scarcity and Power in Southeastern Europe during the Second World War* почива на истраживањима која су, током дуже од деценије, вршена за потребе више међународних пројеката. Циљ ових истраживачких напора био је да понуде нове перспективе сагледавања Другог светског рата на простору југоисточне Европе, да ревалоризују и реконтекстуализују постојећа историјска са знања и тумачења, као и да, на основу раније непознатих или неупотребљаваних историјских извора, деконструису одређене митове и тенденциозна тумачења деценијама присутне у историографским наративима. У том погледу, фокус је са политичке и војне историје премештен на друштвену и

економску историју, као и на историју свакодневног живота. Насупрот старим праксама посматрања националних историја и историјских искуства, ови пројекти, па и поменута књига, сагледавају историјске процесе и догађаје у једном ширем, регионалном контексту, истичући све сложене међузависности и прожимања ратних интереса и циљева зараћених страна, локалних економских и политичких динамика и тежњи становништва окупираних подручја да преживи и одржи изванредан ниво квалитета живота у веома изазовним условима.

Прво поглавље у књизи, које је написала Мирна Закић, анализира сложене економске и политичке динамике у Западном Банату. Изразито

мултиетничка и мултикултурална средина, југословенски Банат био је једно од најважнијих пољопривредних подручја у региону, захваљујући изузетно плодним равницама у долинама река Дунава, Тисе и Бегеја. По инвазији нацистичке Немачке на Југославију 1941. године, поделе и окупације, овај део Баната нашао се у саставу окупираних Србије, али са веома широком самоуправом коју су уживали локални Немци (фолксдојчери). Закић анализира сложен однос Трећег рајха према Банату као великом произвођачу хране, али и према локалним Немцима. Фолксдојчерска популација испољила је велики радни ентузијазам и националистичко расположење у првим месецима окупације, практично са радошћу и поносом прихватајући улогу храниоца Рајха и Вермахта. Са протоком времена, међутим, испоставило се да су захтеви Берлина само расли, а да су, на различитим политичким нивоима, укључујући и питање следећег храниоца, банатски Немци заправо били недвосмислено третирани као мање вредни у односу на Немце из Рајха. Ауторка се дотакла и феномена Баната и локалних Немаца у немачкој ратној пропаганди, што је, заједно са огромним економским доприносом ове заједнице, утицало да на њих падне жиг колективне кривице за колаборацију, што је у многама одредило и њихову тешку послератну судбину.

Окупирано подручје Краљевине Југославије имало је огроман

стратешки значај за снабдевање Трећег рајха металима неопходним за ратну индустрију. Рудници у Бору и Трепчи, који су остали у оквирима немачке управе у Србији, сматрани су производним капацитетима од највећег приоритета. Количине руде која ће тамо бити ископана и њена примена у војној индустрији Рајха зависиле су, између осталог, и од питања прехране људи који су били упућени на рад у рудницима. Управо на примеру исхране радне снаге ангажоване у рудницима долази до изражаја сложена игра моћи и преплитања приоритета и интереса. Различитим одлукама самог политичког врха нацистичке Немачке, питање снабдевања Вермахта и војне индустрије било је означено као највиши приоритет. Сходно томе, рудари у Рурској области добијали су боља следећа храниоца у односу на остало цивилно становништво Рајха. Такав третман, међутим, није важио за рударе на простору Словеније и Србије, где је количина хране коју су рудници добијали зависила од тренутних могућности, питања расположивих количина и потреба других приоритетних група, али и од расистичке политике и идеолошких светоназора нациста. Томе би ваљало додати и чињеницу да је питање одржавања производње неретко решавано ангажовањем политичких заробљеника и Јевреја, који су у појединим периодима чинили већину ангажоване радне снаге у Борском руднику. Тако се, што је у свом раду на ову тему јасно истакла

и Сабина Рутар, често замућивала линија разграничења између професионалног, обавезног, принудног и робовског рада, при чему су квоте за расподелу следовања хране биле тек један, али важан, сегмент свакодневног живота и услова рада.

Алберто Басцијани аутор је поглавља у чијем се средишту пажње налази Албанија под италијанском влашћу (1939–1943) и дубоки поремећаји у привреди и исхрани становништва, изазвани окупацијом и анексијом, као и самим ратом. Како је Басцијани оценио, италијанска економска политика у Албанији је од старта имала два системска проблема: политички савез са велепоседницима практично је онемогућавао било какву аграрну реформу, која би знатно утицала на повећање производње, док је, са друге стране, прилив великог броја страних радника и инвестиција драстично нарушио осетљиву равнотежу албанске привреде, што је убрзо довело до велике инфлације и проблема у снабдевању. И пре отпочињања инвазије на Грчку било је уочљиво да систем не функционише како би требало, а почетак ратних операција и каснији развој ситуације на овом ратишту додатно су веома снажно утицали на италијанско управљање Албанијом и живот локалног становништва. Басцијани је низом конкретних примера и студија случаја убедљиво показао како су поменуте околности изазивале несташнице хране и других најважнијих животних намирница, допри-

носећи, у коначници, комплетном краху италијанске политике у Албанији.

На читавом простору југоисточне Европе највећи проблеми са несташницом хране погодили су окупирану Грчку, у којој је, према више релевантних процена, од глади и последица недовољне исхране у периоду од 1941. до 1944. године преминуло близу 300.000 људи. Паоло Фонзи се у свом поглављу бави управо овим проблемом, указујући да су старије процене и историографски наративи везани за смањење аграрне производње (чак до 40–50%) као главног узрока глади у Грчкој недовољно утемељени. У светлу нових истраживања откривено је да ниво производње није опао у толикој мери, али да су велики проблем стварале друге околности: разједињености делова грчке територије који су се нашли под бугарском, немачком и италијанском контролом и са њима повезаних тржишта, експропријације хране од стране окупационих елемената, али и немогућности увоза услед поморске блокаде коју су наметнули Савезници.

Резерве хране у окупираној Грчкој достигле су критични ниво већ током лета 1941. године. Придојавајући се свеопштерг устанка „оних који немају шта да изгубе”, Мусолини и Ђано покушавали су да катастрофално стање поправе слањем великих контингената хране из Италије, и то у часу када се и на самом Апенинском полуострву већ осећала криза снабдевања и несташ-

шица хране. Како су и ове количине биле недовољне, морало се прибећи увозу и пријему хуманитарних испорука из Северне Америке и Шведске, уз сагласност и под условима Савезника, са чиме се почело од лета 1942. године. У последњим фазама италијанског напора да реши питање глади становништва, али и сопствених трупа стационираних у Грчкој, током друге половине 1942, окупационим трупама било је наложено да чувају летину, воде евиденцију о засејаним површинама и квотама за контрибуције, а на крају, и да сваки италијански батаљон засеје и обради по 100 хектара земље. Када је партизански устанак узео маха и велики део копнених територија дошао под контролу грчких устаника (од јесени 1942), италијанске окупационе власти све чешће су прибегавале уништавању летине и суровим кажњавањем побуњених подручја, додатно отежавајући и иначе веома неповољну ситуацију. У целини сагледана, политика извоза италијанских прехранбених производа у Грчку открива занимљиве чињенице: са аспекта клириншких аранжмана, она се показала профитабилном за Рим, а исто се може рећи и када се питање снабдевања окупираних територије посматра у контексту политичких преговора Мусолинијевог режима са Немачком. Због тога ову политику Фонзи исправно оцењује као сегмент империјалистичке политике, у којој се питање глади и хране третирало као моћно средство политичког утицаја.

У погледу тешкоћа са снабдевањем храном и појединим другим значајним животним намирницама на простору југоисточне Европе, а посебно на територији Краљевине Југославије, највише су били погођени највећи градови. Услед политичког, административног и војног значаја, они су се често налазили под посебним режимом окупационе управе, док су истовремено били потпуно одсечени од свог аграрног залеђа прерасподелом окупираних територија. Због тога је у овој књизи значајна пажња посвећена управо проблему несташице хране у престоним градовима, као и различитим стратегијама које су локални актери примењивали (често безуспешно) у циљу преживљавања и нормализације снабдевања. Управо је кроз ову призму сагледан случај Љубљане, који је детаљно обрадила Мојца Шорн. Ослањајући се на веома екстензивна истраживања примарних историјских извора, она је приказала континуитет проблема у снабдевању исхраном највећег словеначког града, који је трајао практично од увођења превентивних мера од стране власти Краљевине Југославије током 1939. године, па све до почетка 50-их година. Иако, у поређењу са ситуацијом у Београду или појединим градовима у Грчкој, случај Љубљане изгледа као сасвим благи поремећај снабдевања храном, неспорно је да су током ратних година цене драстично порасле, а укупна инфлација достигла близу 200%. Као посебно тежак период ау-

торка је истакла раздобље од фебруара 1942. године до ослобођења, у коме је град, услед снажења партизанских акција, био у целини окружен бодљикавом жицом и на тај начин и физички потпуно одвојен од околине. Иако на маргини интересовања ауторке, у овом раду такође се истичу веома важне оцене односа окупатора према словеначким територијама и питању њиховог снабдевања: за разлику од других делова окупиране Југославије, оне нису третиране као простор који је требало опустошити и до крајњих граница експлоатисати, већ као интегрални део Немачке и Италије, услед чега је и становништво било у повољнијем статусу када је реч о снабдевености.

У средишту пажње поглавља које је написала Марија Вулесица налази се питање снабдевања храном јеврејских логорашица у Независној Држави Хрватској (1941–1942). Јеврејске заједнице у НДХ биле су суочене са политиком чији је крајњи циљ био нестанак Јевреја са поменутог простора. Такав однос власти пресликавао се и на политику снабдевања Јевреја храном, или, исправније речено, ускраћивања хране у циљу њиховог уништења. Управо у таквим околностима, представници јеврејске заједнице у Загребу покушали су немогуће: да сами организују прехранивање својих сународника заточених у концентрационим логорима. Залагањем двојице руководиоца загребачке јеврејске заједнице: Алексе Клајна и

Драго Росенберга, омогућено је да власти НДХ привремено одмрзну неколико јеврејских банкарских рачуна, као и да дозволе пријем донација од ЈДЦ-а, утицајне хуманитарне организације Јевреја у САД. Помоћу ових средстава организовали су набавку и доставу хране у логорима Лоборград, Ђаково, Јасеновац и Стара Градишка. У пракси се, међутим, често дешавало да стражари и усташе опљачкају хуманитарне пакете, па чак и да намерно уништавају храну коју нису желели да једу. До заточених Јевреја стизале су тек мрвице, али је и то било довољно да управа заједнице настави са покушајима.

Након што се овај начин доставе хране у логоре показао потпуно бесплодним, прешло се на организовање слања индивидуалних пакета од стране породице или нејеврејских познаника и пријатеља. Пакети су упућивани преко јеврејске заједнице, између осталог, и за концентрациони логор у Јасеновцу. Управо је кроз овај канал Диана Будисављевић отпочела своју акцију хуманитарне помоћи заточеним Српкињама и њиховој деци, која је касније резултовала спасавањем хиљада живота. Анализирајући сведочења више преживелих логорашица, Марија Вулесица је са жаљењем закључила да су оне у изузетно ретким случајевима добијале послату храну, а и тада сасвим мале количине, а да је највећи део онога што је јеврејска заједница Загреба успела да пошаље завршавало у стомацима ко-

манданата логора, стражара, па чак и логорских паса.

Питањем исхране у НДХ бави се и поглавље Никице Барића, који детаљно анализира проблеме у снабдевању храном на простору централне Далмације, тј. Велике жупе Цетина. Барић је, ослањајући се на изворе хрватског порекла и један мањи број италијанских докумената, уверљиво доказао да је на простору поменуте жупе постојао континуиран проблем снабдевања и прехране становништва, практично од првих месеци окупације. Прекиди рада железнице, најчешће услед партизанских диверзија и активности, допринели су да крајем 1941. и током 1942. године буде више раздобља од по неколико месеци, током којих уопште није било допремања хране. И у овом случају, питање исхране и политика снабдевања имали су велики политички значај: немогућност власти НДХ да обезбеде редовно снабдевање и адекватне количине хране доводиле су до гладовања становништва и пораста симпатија за НОП, истовремено урушавајући легитимитет Павелићевог режима у очима становништва. На озлојеђене грађане истоветно су деловале и друге одлуке власти у вези са исхраном, попут издашних количина послатих Имотском, завичају бројних утицајних усташа, или репресивних мера италијанске војске, која је одузимала или уништавала храну породицама партизанских бораца. Ситуацију су повремено додатно отежавале и ре-

квизиције хране које је спроводио НОП, а посебно, партизански напади (1942/43) на села у близини Макарске, Омиша и Сиња, током којих је одведено на хиљаде грла стоке. И овде се питање исхране користило као моћно политичко оружје: партизански покрет у прво време је растао управо услед непопуларности власти НДХ и њихове неспособности да реше питање снабдевања, што је обилато коришћено у пропаганди, али је и сам морао да посегне за реквизицијама и репресијом, када је преузео контролу над централном Далмацијом.

Велика глад у окупираној Грчкој (1941–1944) централна је тема поглавља Спироса Цуцумписа, који је детаљно анализирао студију случаја регије Теспротија, у северном Епиру. Овај планински и привредно веома заостали регион био је насељен грчким и албанским заједницама, навикнутим вековима на опстанак у веома суровим материјалним условима. Током Другог светског рата несташница хране катастрофалних пропорција покренуће дугу спиралу насиља. Практично сви политички актери који су располагали оружјем, укључујући и албанске милиције, припаднике оба грчка покрета отпора (ЕДЕС и ЕЛАС/ЕАМ) као и припаднике Вермахта, користили су тактику изгладњивања противника, пљачкали и отимали летину, стоку и товарне животиње, и покушавали да придобију нове борце и савезнике обећавањем новца и довољних количина хране. Ослања-

јући се на изјаве савременика, забележене у дневницима и војно-административним извештајима, аутор приказује до које мере су глад и неизвесност снабдевања храном радикализовали припаднике поменутих оружаних формација. Живот је постао практично безвредан а насиље усмерено према непријатељу повремено је попримало и размере етничког чишћења.

Храна је имала једну од централних улога у односу НОП-а и локалног становништва у Босанској Крајини. У поглављу које се бави „моралном економијом”, тј. односом партизанског покрета према питању добровољних контрибуција и реквизиција хране и стоке од становништва, Гзавије Бугарел детаљно анализира, на основу примарних историјских извора из босанских архива, колико је велику војну и политичку тежину имало питање прехранивања партизанских јединица у овом делу НДХ. Насупрот пустоши која је остала иза казнених експедиција Вермахта, партизани су настојали да потребне количине хране од локалних мештана добију „политичким радом”, разговором и објашњавањем ситуације, а када то није било могуће, реквизицијама уз издавање потврде и обећање правичне накнаде по завршетку рата. Бугарел истиче да је по питању реквизиција долазило до сукоба између партизанских команданата, притиснутих потребом да хитно прехране војску ради одржања борбене готовости, морала и

спречавања пљачке и дезертерства, и народноослободилачких одбора, који су на ослобођеној територији настојали да задобију поверење становништва и политичку подршку. У таквим условима успостављана је специфична „морална економија”: становништво је снабдевало партизанае, очекујући, заузврат, заштиту од акција и репресије непријатеља, а политички руководиоци НОП-а старали су се да реквизиције буду колико је год могуће правичне и равномерно распоређене.

Сличном темом, али у контексту унутрашњости јужне Албаније, бави се и последње тематско поглавље у овој књизи, које је написао Маркенц Лоренци. Албански партизански и народноослободилачки покрет практично је створио паралелну власт на ослобођеним територијама, ослобађајући становништво од пореза и намећа раније плаћаних централним властима, али и постепено уводећи обавезу прехране партизана. Као и у југословенском случају, политичке директиве комунистичке партије имале су велику улогу, јер је егалитарност и правичност у расподели обавеза (уз привилеговано снабдевање војске, рањеника и породица партизанских бораца) раздвајала њихову праксу од обичне пљачке и конфискација, које су спроводиле друге оружане групе. Због тога је и у јужној Албанији, упркос иницијалном неповерењу и отпору мерама везаним за дистрибуцију хране, становништво на крају одлучило да приђе партизанима и подржи

политичку платформу на челу са Комунистичком партијом Албаније.

Уредници Паоло Фонзи, Сабине Рутар и Гзавије Бугарел навели су, у закључку књиге *Food, Scarcity and Power in Southeastern Europe during the Second World War*, да поменути публикацију сматрају важном полазном основом за нека будућа истраживања, оцртавајући притом, и теме и истраживачке области које су још увек остале недовољно расветљене. Са фокусом на простор Југославије, Грчке и

Албаније, и теме које су у радовима претходних генерација истраживача биле недовољно обрађене, ова књига свакако представља велики допринос историографији, а посебно разумевању сложености односа окупационих политика и унутрашњих динамика на подручјима окупираним током Другог светског рата.

Александар Сиђојановић

Federiko Tenca Montini. ... *Trst ne damo. Jugoslavija i Tršćansko pitanje 1945–1954*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2025, 335.

Шта је за социјалистичу Југославију био Трст? Да ли је улазак југословенске војске у Трст био пандан совјетском уласку у Берлин? Да ли је он представљао симбол победе над фашизмом? Који је био пропагандни значај Трста за југословенски режим, каква је била његова унутрашњеполитичка вредност, да ли је то питање коришћено за придобијање подршке словеначког и хрватског становништва? Које је било место тршћанског питања у спољнополитичким концепцијама југословенских власти и како се та политика мењала током прве послератне деценије? Да ли је југословенски државни и партијски врх доиста веровао у паролу „Трст је наш” и

„Трст не дамо”? – нека су од питања која књига ... *Трст не дамо. Југославија и Тршћанско питање 1945–1954* отвара. У питању је монографија италијанског историчара и сарадника у Научно-истраживачком центру Копер Федерика Тенке Монтинија, настала на основу његове докторске дисертације одбрађене 2018. године у оквиру двојног доктората Универзитета у Тераму и Свеучилишта у Загребу. Након италијанског издања из 2020. године, ова монографија доживела је преводе на словеначки и хрватски, да би се 2025. године појавило и њено српско издање, што сведочи о значају теме којој је књига посвећена како за италијанску тако и за постјугословенске средине.³

3 Federico Tenca Montini, *La Jugoslavia e la questione di Trieste 1945-1954* (Bologna: il Mulino, 2020); Federico Tenca Montini,

... *Trst ne damo! Jugoslavija i Tršćansko pitanje 1945–1954*. (Zagreb: Srednja Europa, 2021); Federico Tenca Montini, *Trsta ne da-*